УДК 811.161.2'42
DOI https://doi.org/10.32841/2409-1154.2020.46-1.21

Голікова Н. С.,
ORCID ID: 0000-0003-4157-1275
доктор філологічних наук, доцент,
професор кафедри української мови
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

УЗАГАЛЬНЕНО-ФІЛОСОФСЬКІ ВИСЛОВЛЕННЯ П. ЗАГРЕБЕЛЬНОГО У ВИМІРАХ СУЧАСНОЇ ЛІНГВОСТИЛІСТИКИ

Анотація. У статті проаналізовано узагальнено-філософські висловлення, що становлять розгалужену систему стилістично маркованих текстових одиниць у мові художньої прози П. Загребельного. Письменницькі мудрослів'я поділено на три групи: афоризми, крилаті слова, філософські роздуми. З'ясовано їхні текстово-змістові та структурно-семантичні особливості у вертикальному контексті мовотворчості прозаїка. Обґрунтовано ідеографічний принцип, який покладено в основу поняттєво-тематичної класифікації мудрослів'їв. Прокоментовано авторські узагальнено-філософські висловлення – репрезентанти опозитивних та асоціативних логіко-семантичних відношень зближених понять, що є релевантними для упорядкування мудрослів'їв П. Загребельного. Акцентовано на семантико-смисловій і функціонально-стилістичній значущості складників таких антонімічних та синонімічних тематичних груп індивідуалізмів – авторських висловлень філософського змісту, як «багатство» – «бідність», «війна» – «мир», «добро» – «зло», «рідна земля» – «чужа земля», «чоловік» – «жінка», «воля», «свобода», «героїзм», «хоробрість», «мудрість», «розум», «думка»; «освіта», «наука»; «правда», «істина», «справедливість», «час», «вічність», «вік».

Узагальнено-філософські висловлення П. Загребельного комплексно досліджено в контексті сучасної інтегративної лінгвостилістики, яка оперує власне стилістичними науковими категоріями й поняттями, а також спирається на теоретичні постулати, розроблені під час аналізу художнього тексту в межах інших мовознавчих галузей антропоцентричного спрямування. Актуалізовано поняття «мовно-естетичні знаки української культури» (С.Я. Єрмоленко), доведено, що всі різновиди узагальнено-філософських висловлень П. Загребельного відповідають критеріям, які дають змогу уналежнити їх до списку лінгвокультурем. Письменницькі мудрослів'я кваліфіковано як мовно-естетичні знаки українського лінгвокультурного універсуму, що відбивають сутність найрізноманітніших сфер людського буття. Виявлено специфічні ознаки афористики прозаїка, мовомислення якого переважно тяжіє до софійного способу філософствування.

Ключові слова: узагальнене висловлення, афоризм, крилатий вислів, філософський роздум, мовно-естетичний знак, лінгвокультурема.

Постановка проблеми. Художню прозу П. Загребельного, заглиблену у філософію людського буття, динамізують численні лінгвальні одиниці, які формують неповторний індивідуально-авторський стиль. Увесь розгалужений корпус стилістично маркованих текстових складників є наслідком словопошуків письменника, високого потенціалу його експресивно-образної мовотворчості та глибоко філософського мовомислення. У романах П. Загребельного різнотипні індивідуалізми репрезентують низку мовностилістичних, логіко-семантичних, лінгвопрагматичних, філософських категорій, що дає змогу інтерпретувати їх як у лінгвостилістичному дослідницькому полі, так і в межах лінгвопрагматики, когнітивної лінгвістики та концептології, філософії мови тощо [2, с. 18].

Індивідуальний стиль П. Загребельного не можна уявити без узагальнених висловлень філософського змісту, які можуть істотно розширити простір лінгвокультурного всесвіту. Численні мудрослів'я, виявлені в мові художньої прози письменника, утілюють особливості його мовомислення. Такі релевантні мовні одиниці потребують комплексного дослідження в межах лінгвостилістики, що в сучасних умовах розвитку лінгвоукраїністики інтегрує основні поняття багатьох наукових галузей антропоцентричного спрямування, розроблені під час вивчення художнього тексту та його смислово значущих складників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Мовно-естетичні знаки української культури, що є історичним надбанням нації, на сучасному етапі розвитку науки потребують усебічного розгляду – з опертям на історію, культуру, філософію, психологію, ментальність, а також на усну народну творчість і художню літературу. Загальний огляд праць відомих мовознавців С.Я. Єрмоленко, В.В. Жайворонка, В.І. Кононенка, А.К. Мойсієнка, В.М. Мокієнка, Н.М. Сологуб, В.Д. Ужченка, Л.І. Шевченко та ін., в яких висвітлено особливості образно-естетичних засобів української мови, дають змогу стверджувати, що останнім часом одиниці такого зразка насправді студіюють переважно як мовні знаки, які, на думку В.В. Жайворонка, потрібно розглядати не лише в плані лінгвоцентризму, а й «з погляду антропоцентризму та дискурсоцентризму, коли мовні одиниці (й усю мову) вивчаємо як духовний продукт їх носія, етносоціуму, що породив мовний феномен як ключовий елемент національної культури» [5, с. 60]. Проблема «олюднення» мовного знака, розгляд його у взаємозв'язку компонентів дихотомії «мова – людина» дедалі частіше постає в етнолінгвістиці, лінгвостилістиці, когнітивній лінгвістиці тощо. Нині це поняття є надто актуальним для інтегративної лінгвостилістики. С.Я. Єрмоленко зауважує, що мовно-естетичні знаки української культури, або логоепістеми, – «це різнорівневі мовні одиниці, до яких належать слова-поняття, приказки, прислів'я, крилаті вислови, фразеологізми, афоризми, рядки з творів художньої літератури тощо» [4, с. 7]. Перераховані лінгвальні одиниці становлять інтерсеміотичний простір української етнокультури, який зусібіч досліджують розроб-

ники теоретичних основ інтертекстуальності (І.М. Колегаєва, Н.В. Кондратенко, Л.Й. Меркотан, О.С. Переломова, В.В. Рижкова, О.О. Селіванова, Г.М. Сюта, Р.С. Чорновол-Ткаченко, М.О. Шаповал та ін.). Утім індивідуально-авторські висловлення філософського змісту, що є джерелом для подальшого цитування, досі потребують скрупульозного відбору в художніх текстах багатьох письменників і докладного лінгвістичного аналізу.

Мета статті – на основі теоретичних положень сучасної інтегративної лінгвостилістики проаналізувати корпус письменницьких узагальнено-філософських висловлень, що в мові художньої прози П. Загребельного становлять розгалужену систему мовно-естетичних знаків.

Виклад основного матеріалу. Художня проза П. Загребельного заглиблена у філософію людського буття. Епічні твори письменника про минуле й сьогодення України привертають увагу жанрово-стильовим розмаїттям, панорамно-часовими сюжетами, багатством виражально-зображальних засобів мовосвіту митця. Кожен небайдужий читач, захоплений авторським словом, неодмінно замислюється над власним життям, зосереджує думку там, де в романах розповідано про історію рідного краю і творців української нації.

Письменник-інтелектуал був взорований на зразки усної народної творчості та літературно-мовних традицій. Він мав «жадобу знати всю світову класику», тому постійно черпав перлини з океану літературного універсуму. Узагальнено-філософські висловлення самого П. Загребельного – це мовно-естетичні знаки, що є джерелом для подальшого цитування в художній літературі, вони слугуватимуть путівником для вдумливих читачів у різних життєвих ситуаціях.

Системний аналіз індивідуально-авторських висловлень філософського змісту потребує звернення до таких інтертекстуальних зв'язків, як «текст у тексті» і «текст між текстами». Вивчаючи цю проблему, свого часу Р. Барт зауважував, що «текст не можна розглядати як завершений продукт, а лише як безперервну взаємодію між текстами, висловленнями, символами, іменами, цитатами тощо. Узятий окремо текст є міжтекстом щодо якогось іншого тексту» [1, с. 415]. Це означає, що інтертекстуальний зв'язок «текст між текстами» є темпорально прогресивним. Отже, філософські розмисли П. Загребельного, які нерідко стосуються важливих питань, у всі часи актуальних для суспільства, мають перспективу щодо перетворення в цитати, пор.: *Мабуть, невикінчених справ гине з людьми більше, ніж маємо довершених* [6, с. 437]; *...книги можуть бути знищені лише разом з усіма людьми, а це – неможливо* [6, с. 422]; *Історія неспроможна перелічити страждання окремих людей, бо перед нею – нещастя цілих народів* [12, с. 387]; *...веселих правителів любить народ, але не історія* [12, с. 142]; *Хто починає з втрати незалежності суджень, кінчає втратою сил душевних* [12, с. 134]; *...час – єдина річ, зникнення якої люди не зауважують, легковажно забуваючи, що час втрачений – непоправний і непоновний* [12, с. 297]; *...людина не може йти до великого, нехтуючи малим...* [12, с. 517]; *Неминуче по святах мають настати будні, бо навіть найвищі особистості на цій землі покликані не до відбування урочистостей, а до сповнення обов'язків* [7, с. 318] та ін.

Наслідком наших багаторічних спостережень над мовою художніх творів прозаїка є словник «Мудрослів'я Павла Загребельного» [3]. Лексикографічна праця містить узагальнені висловлення письменника (загальна кількість – 1055), зафіксовані в текстах 22 романів і повістей автора. Вважаємо, що такий багатий фактичний матеріал потребує комплексного вивчення в площині лінгвостилістичного аналізу, що в умовах сучасного розвою самої лінгвостилістики дає змогу інтегрувати різні прийоми та методи наукового аналізу в межах одного дослідницького поля. Увесь корпус письменницьких узагальнених висловлень розглядаємо як сукупність мовно-естетичних знаків – важливих складників ідіолекту П. Загребельного, що насамперед має бути впорядкований з опертям на основні поняття, розроблені в семантиці. Виявлення функціональних особливостей досліджуваних лінгвокультурем у тих чи тих лінійних контекстах різних творів дасть змогу оцінити їх із погляду етнолінгвістики, лінгвокультурології та когнітивної лінгвістики.

Сукупність стилістично маркованих текстових одиниць у мові художньої прози П. Загребельного найзручніше систематизувати за ідеографічним принципом. Класифікація узагальнено-філософських висловлень спирається на їхню семантико-смислову цілість. Ідеографічна диференціація мудрослів'їв письменника, внаслідок якої виділено 42 поняттєві групи індивідуально-авторських висловлень, засвідчує, що їхні складники, номіновані ключовими словами-поняттями, здебільшого репрезентують опозитивні та асоціативні логіко-семантичні відношення зближених понять. У такому разі їх вербалізують антонімічні (*багатство – бідність; війна – мир, перемога; добро – зло; життя – смерть; рідна земля – чужа земля; чоловік – жінка*) та синонімічні (*біль, страждання; велич, значущість; воля, свобода; героїзм, хоробрість; мудрість, розум, думка; освіта, наука; правда, істина, справедливість; час, вічність, вік* та ін.) назви відповідно. Наприклад: *...до щастя й добра шлях завжди предовгий, а до лиха – раз ступнути* [6, с. 141]; *Від добра під кригу не лізуть* [12, с. 205]; *...єдиний спосіб порятуватися від зла [...] – боротися зі злом* [14, с. 394]; *Лихі вісті летять на великих крилах* [11, с. 57]; *Власне, й те, що зветься злом сьогодні, в майбутньому може виявитися добром або ж було вже колись добром у минулому. Слова й поняття змінюються так само, як люди* [9, с. 302] тощо. Проілюстровані мудрослів'я, що репрезентують логіко-семантичну опозицію «добро» – «зло», нерідко постають унаслідок стилістичного прийому стилізації. Як і етномовні знаки інтерсеміотичного універсуму, зокрема прислів'я та приказки, вони своїм повчальним змістом, зануреним у стислу лінгвальну форму, актуалізують низку морально-етичних проблем, які повсякчас турбують людство.

Мудрослів'я з художніх творів П. Загребельного – це глибоко філософські роздуми автора про сутність найрізноманітніших сфер людського буття. У межах однієї семантично-поняттєвої групи такі узагальнені висловлення тематично споріднені, але загалом мають неоднакову структуру, смислове навантаження та призначення. Вважаємо, що в кожному угрупованні індивідуально-авторські висловлення філософського змісту можна розділити на три підгрупи: I – *афоризми*, II – *крилаті слова*, III – *філософські роздуми*. У такій класифікації мовно-естетичних знаків – мудрослів'їв передусім враховано специфічні ознаки афористики прозаїка, мовомислення якого переважно тяжіє до софійного способу філософствування, орієнтованого на відкритість людини світу можливостей, на поліфонію і творче розмаїття людської думки [3, с. 4].

Афоризми (сентенції) – це короткі висловлювання, що стисло характеризують реалії або ситуації. Особливістю афоризмів є узагальнено-повчальний зміст, тому авторські мудрослів'я такого зразка легко «розчиняються» в загальному афористичному полі лінгвокультурного універсуму, пор.: *… мова народу – то святощі* [15, с. 398]; *...людина не може йти до великого, нехтуючи малим…* [12, с. 451]; *Ніщо так не знищує часу, як нещастя* [Євпраксія]; *Чого не знають, того не остерігаються* [13, с. 45]; *Сила буває і в безсиллі* [10, с. 426] тощо. Наведені приклади та багато інших афоризмів концентрують надто важливу інформацію про світобудову, про ті «прописні» норми, порушення яких зводить нанівець поняття правди й істини, що є підмурівком у будь-якому суспільно-історичному устрої.

Крилаті слова (логоепістеми), на відміну від афоризмів, частіше зберігають зв'язок із літературним твором та його автором. В їхньому змісті сконденсовано інформацію про реалії і події, які турбують самого письменника. У текстах романів П. Загребельного крилаті слова нерідко відбивають спосіб критичного світобачення й мовомислення прозаїка, наприклад: *Може, для того й землі всі неоднакові, і мова в людей різна, і норов теж, щоб одних ворог не лякався, а других обходив десятою стороною* [10, с. 243]; *Наслідування завжди приречене на другорядність, на здрібніння, на втрату первісного призначення, що ним неподільно володіє взірець* [12, с. 38]; *...навчитися чужої мови до пуття хіба можна? Лиш од своєї матері візьмеш всю глибінь і сутність, а чужого – самі вершки* [6, с. 421]; *На жаль, освіта не знищує низьких почуттів, навпаки – надає їм гостроти, витонченості, наповнює історією, щоб рано чи пізно відкинути в первісний стан* [11, с. 45] та ін.

Важливою ознакою ідіолекту П. Загребельного є наративні контексти, в яких цілісно й різнобічно схарактеризовано суспільні явища, що бентежать митця, спонукають його до розлогого філософствування на різні теми. Текстові фрагменти такого зразка кваліфікуємо як *філософські роздуми*. Наприклад: *Але йдеться про інше. Про ім'я в науковому світі, взагалі про ім'я серед людей. Загалом кажучи, всі ми називаємося так чи інакше, після народження нам дають ті інші імена, щоб ми якось розрізнялися між собою, дехто в невиправданій гордині ображається, коли його називають просто «шановний» чи сякий або такий, а не на ім'я та по батькові, забуваючи про повторюваність і досить звужений реєстр наших найменувань і зовсім не думаючи про те, що ж стоїть за його власним іменем, що він зробив для його прославлення. Грузини на могилі Акакія Церетелі написали одне слово: Акакій. Були Акакії до Церетелі, будуть опісля, але цей Акакій – єдиний в їхній історії. Так само в нас Тарас. І Лариса Косач недарма ж назвалася Лесею Українкою, бо тільки ця Леся може бути освячена іменем цілої України. І Сковорода, що понад два століття височіє над нашим народом у недосяжності свого філософського генія, – хіба не примушує геть забути про те кухонне знадіб'я, від якого походить його прізвище* [13, с. 96]; *Скільки можна б назбирати слів, які супроводжують людину на всіх її страдницьких і радісних путях, слів, які вмирали й знов оживали, оспівувалися в піснях і піддавалися анафемі, удекоровувалися вінками й заливалися кров'ю. Були то слова – мужність, хоробрість, молодецтво, честь, вірність, благородство, добро, милосердя, та над усіма ними незмінно сяяло, заволодіваючи всіма серцями, просвітлюючи найпохмуріші душі, слово тихе й чисте, слово, що його вимовляти люди не втомлювалися, слово, яке, розокремлюючи весь світ на недоторкані пари, водночас поєднувало цілі народи, бо стояли за ним не тільки серця людські, а й усе найсвятіше: земля, сонце, хліб, дитина, пісня. Звалося те слово – любов* [15, с. 289]. У вертикальному контексті мовотворчості П. Загребельного надто структурно й семантично розбудовані філософські роздуми засвідчують одну з найважливіших ознак ідіолекту письменника – здатність узагальнювати історичний досвід, робити настанови, що можуть бути корисними в різних життєвих ситуаціях. Саме тому стилістично й смислово марковані авторські висловлення спонукають вдумливого читача до роздумів, до розширення або звуження їхнього змісту залежно від фонових знань і власного досвіду реципієнтів.

Узагальнені висловлення П. Загребельного, зафіксовані в низці історичних романів і в творах про сучасність, загалом відповідають філософському методу соціального прогнозування, яким талановито володів письменник. Пор.: *...влада дивиться на народ завсігди згори, а що побачиш, дивлячись униз? Самі голови. То й кортить їй завжди стинати ті голови. Народ же, дивлячись знизу, ніколи не бачить у влади голови, а помічає саме лиш черево, жадібне й ненаситне. Тож і кортить проткнути те черево коли вже й не шаблею, то бодай тріскою!* [15, с. 71]; *...в кожного народу своя земля, як своя мова і свій розум. І людина кожна має свої межі, які, відділяючи її від інших людей, дають їй цілість і сутність. То чом же народ не може мати своїх кордонів і не тільки мати, а й захищати їх?* [15, с. 520]; *І очолити народ може тільки той, хто спроможен забезпечити його майбуття на віки цілі. Забезпечити майбуття. Слова, які не мають назви. Як казав той волопас нічний: «Треба вигравати не битви, а долю»* [15, с. 341]. Мудрослів'я з роману «Я, Богдан» П. Загребельного ніби спеціально спроєктовані для сьогодення, яке є нелегким для українського народу. Лінгвокультуреми такого зразка мають неабияку мовно-естетичну та духовно-моральну цінність, вони відбивають неповторну специфіку мовомислення письменника, який завжди шукав «справедливості і влади у слові, як це робили у всі віки великі письменники» [3, с. 669].

Висновки. Розгалужена система узагальнено-філософських висловлень П. Загребельного, що зафіксована в численних лінійних контекстах авторських романів, становить важливий сегмент лінгвокогнітивного простору мовотворчості письменника. Стилістично марковані текстові компоненти такого зразка мають ознаки мовно-естетичних знаків української культури, тому істотно розширюють інтерсеміотичне поле лінгвокультурного універсуму. Комплексне студіювання індивідуалізмів-мудрослів'їв у контексті сучасної інтегративної лінгвостилістики є актуальним для лінгвоукраїністики загалом. На нашу думку, надалі цій проблемі має бути присвячена низка спеціальних досліджень.

Література:

1. Барт Р. От произведения к тексту. *Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика*. Москва : Прогресс, 1989. С. 413–423.
2. Голікова Н.С. Мова художньої прози Павла Загребельного: від слова до концепту : монографія. Дніпро : Акцент ПП, 2018. 432 с.
3. Голікова Н.С. Мудрослів'я Павла Загребельного : словник. Дніпро : Ліра, 2019. 180 с.

4. Єрмоленко С.Я. Мовно-естетичні знаки української культури : монографія. Київ : Інститут української мови НАН України, 2009. 352 с.
5. Жайворонок В.В. Мовні знаки української етнокультури в антропоцентричному висвітленні. *Мовознавство*. 2012. № 2. С. 58–64.
6. Загребельний П.А. Диво : Роман. Харків : Фоліо, 2006. 638 с.
7. Загребельний П.А. Євпраксія : Роман. Харків : Фоліо, 2002. 382 с.
8. Загребельний П.А. Зло : Роман. Харків : Фоліо, 2008. 379 с.
9. Загребельний П.А. Південний комфорт : Роман. Харків : Фоліо, 2004. 351 с.
10. Загребельний П.А. Роксолана : історичний роман. Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2013. 800 с.
11. Загребельний П.А. Твори в двох томах. Том перший. Розгін. : роман. Київ : Дніпро, 1984. 550 с.
12. Загребельний П.А. Твори в двох томах. Том другий. Смерть у Києві. Первоміст : романи. Київ : Дніпро, 1984. 664 с.
13. Загребельний П.А. Тисячолітній Миколай : Роман : Ч. І. Харків : Фоліо, 2003. 399 с.
14. Загребельний П.А. Тисячолітній Миколай : Роман : Ч. ІІ. Харків : Фоліо, 2004. 461 с.
15. Загребельний П.А. Я, Богдан. Харків : Фоліо, 2008. 672 с.

Holikova N. Generalized-philosophical statements of P. Zagrebelny in the dimensions of modern linguistic stylistics

Summary. The article analyzes the generalized philosophical statements that make up the branched body of stylistically marked text units in the language of fiction by P. Zagrebelny. Writers' wisdom is classified into three groups: aphorisms, winged words and philosophical reflections. Their textual-semantic and structural-semantic features in the vertical context of the prose writer's language creation are clarified. The ideographic principle, which is the basis of the conceptual and thematic distribution of wisdom, is substantiated. Author's generalized-philosophical statements are represented – representatives of oppositional and associative logical-semantic relations of converged concepts, which are relevant during the systematization of P. Zagrebelny's wisdom. Emphasis is placed on the semantic-semantic and functional-stylistic significance of the components of such antonymous and synonymous thematic groups of individualisms – the author's statements of philosophical content as "wealth" – "poverty"; "war" – "peace"; "good" – "evil"; "native land" – "foreign land"; "man – woman"; "will", "freedom"; "heroism", "courage"; "wisdom", "mind", "thought"; "education", "science"; "truth", "justice"; "time", "eternity", "age". P. Zagrebelny's generalized philosophical statements are comprehensively studied in the context of modern integrative linguistic stylistics, which operates with stylistic scientific categories and concepts, as well as based on theoretical postulates developed for the analysis of literary text within other linguistic branches of anthropocenter. The concept of "linguistic and aesthetic signs of Ukrainian culture" is actualized (S. Ya. Yermolenko), it is proved that all kinds of generalized philosophical statements of P. Zagrebelny meet the criteria that allow to include them in the list of linguistic cultures. Literary wisdom is qualified as a linguistic and aesthetic sign of the Ukrainian linguistic and cultural universe, which reflects the essence of various spheres of human existence. Specific features of the prose writer's aphorism have been revealed, whose linguistic thinking mainly tends to the sophism of philosophizing.

Key words: generalized statement, aphorism, winged expression, philosophical reflection, linguistic and aesthetic sign, linguocultureme.